

Фердинанд д'ў
Сосюр

Умумий
тилишунослик
курси

ФЕРДИНАНД ДЎ СОССЮР

**УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК
КУРСИ**

**«Tafakkur qanoti»
Тошкент - 2016**

УДК: 821.1
ББК 84(Ў5)
С-92

Таржимон:

И.К. Мирзаев – филология фанлари доктори, профессор

Масъул муҳаррир:

Ҳамидулла Дадабоев – профессор

Муҳаррир:

Нурмурод Жўраев

Тақризчилар:

Абдимурод Маматов – профессор;

Сотиболди Рахимов – профессор;

Салоҳиддин Исмоилов – профессор.

Фердинанд дў Соссю

С-92

Умумий тилшунослик курси. Француз тилидан таржима. / –
Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2016. – 320 б.

Швейцариялик машҳур француз тилшуноси, замонавий тилшунослик кўплаб соҳаларининг эътироф этилган асосчиси Ф.дў Соссюрнинг ушбу шох асарида тилшуносликнинг мақсад ва вазифаси, объекти ва таърифи, тилнинг инсон фаолиятида тутган ўрни, тил лингвистикаси ва нутқ лингвистикаси, тилнинг ички ва ташқи унсурлари, ёзув тизимлари, фонология, лисоний белгининг ифодаловчиси ва ифодаланмиши, статистик тилшунослик ва тадрижий тилшунослик, синхрон тилшунослик ва диахрон тилшунослик, ареал тилшунослик, ретроспектив тилшунослик, тил оилалари ва тил турлари каби масалалар ғоятда илмий, ғоявий гўзал ва мароқли бир тарзда ёритилган.

Монография филолог-бакалавриант, магистрант, докторант, профессор-ўқитувчилар, тил ва нутқ муаммоси билан қизиқувчи барча илми толибларга мўлжалланган.

УДК: 821.1
ББК 84(Ў5)

ISBN 978-9943-382-66-4

© И.К. Мирзаев, 2016 й.
© «Tafakkur qanoti», 2016 й.

БИРИНЧИ НАШРГА СЎЗБОШИ

Фердинанд дў Соссюрнинг оғзидан ўзининг истеъдоди камол топган тилшуносликда тамойил ва методларнинг етарли эмаслигидан нолиганини кўп эшитишимизга тўғри келган. У бутун умри давомида ўз фикрини бу ўта тартибсиз фанда тўғри йўналтиришга ёрдам бериши мумкин бўлган устувор қонунларни матонат билан излади. У фақат 1906 йилда, Женева университетидан Вертгеймердан кейин, кафедра мудири лавозимига ўтиргач, ўзининг узок йиллар давомида пишиб етилган ғояларини жамоа олдида баён қилиш имконига эга бўлди. Дў Соссюр уч марта – 1906-1907, 1908-1909 ва 1910-1911 йилларда – умумий тилшунослик фанидан маъруза ўқиди. Бироқ дастур талаблари уни бу курсларнинг ярмини хинд европа тилларига бағишлашга – уларни тавсифлашга ва тарихини баён қилишга – мажбур қилди. Шунинг учун ўқиладиган маърузаларнинг асосий мавзуларини ташкил қилувчи энг муҳим бобларни анча қисқартиришига тўғри келди.

Дў Соссюрнинг ғояларга бу қадар бой маърузаларини тинглаш бахтига муяссар бўлганларнинг ҳаммаси уларнинг алоҳида китоб ҳолида чоп этилмаганидан афсус-надомат чекдилар. Устозимизнинг вафотидан кейин дў Соссюр хоним томонидан бизнинг ихтиёримизга лутфан берилган қўлёзмаларда бу дохиёна маърузаларни тўлиқ ёки ҳеч бўлмаганда, етарли даражада инъикосини топишга умид боғлаган эдик; биз оддий тахририй тўзатиш билан дў Соссюрнинг шахсий қайдларини тингловчиларнинг қайдлари билан қиёсланган ҳолда чоп этиш мумкин бўлади деб ўйлаган эдик. Минг афсуслар бўлсинки, ўқувчиларнинг қайдларига мос бўлган ҳеч нарса ёки деярли ҳеч нарса тополмадик; маълум бўлишича, дў Соссюр ўз маърузаларида умумий тарзда баён қилинган ғояларнинг наридани бери тайёрлаган қораламаларини уларга эҳтиёж тугагани ҳамано йўқ қилиб таш-

лар экан. Биз унинг ёзув столидан фақат анча тўзган, албатта, муайян қийматга эга бўлган, аммо мустақил тарзда фойдаланишга ҳамда тингловчиларнинг эслатилган маърузалар қайдлари билан боғлашга яроқсиз хомқолипларнигина топдик холос.

Бундан-да ачинарлиси: бизнинг касбий мажбуриятларимиз туфайли шахсан Фердинанд дў Соссюрнинг фаолиятида ҳозир «Ҳиндевропа тилларида унлиларнинг дастлабки тизими ҳақида мемуар» пайдо бўлган пайтдаги каби узоқ ва ёрқин даврни ифода этган бу маърузаларга деярли тўлиқ қатнаша олмаганимиз бўлди.

Шундай қилиб, фақат юқорида эслатилган уч маъруза давомида талабалар қайдлари билан чегараланишимизга тўғри келди. Биринчи икки маъруза тингловчилари – Луи Кай, Леопольд Готье, Поль Редар ва Альберт Ридлингер ҳамда учинчи, энг муҳим маъруза тингловчиси Сеше хоним, Жорж Дегалье ва Франсис Жозеф томонидан бизнинг ихтиёримизга берилган дафтарлар жуда тўлиқ эди. Бизга Луи Брютш ҳам бир маҳсус масала бўйича ёзган қайдларини тақдим этди. Уларнинг барчасига ўзимизнинг самимий миннатдорчилигимизни изҳор этамиз. Биз, шунингдек, ўзимизнинг энг жўшқин ташаккуримизни қўлёзмани нашрга беришдан олдин ўқиб чиқишга лутфан рози бўлган ва қимматли мулоҳазалар билдирган машҳур романшунос олим Жюль Ронжага ҳам миннатдорчилик билдирамиз.

Биз бу материаллар устида қандай ишладик? Энг аввало, жиддий танқидий таҳлил талаб қилинди: ҳар бир маърузанинг энг кичик тафсилотларигача бошқа нусхалари билан қиёслаш орқали муаллиф ғоясининг тагига етишимиз керак эди, чунки бизда баъзан бир-бирини инкор этадиган акс-садолар қолганди холос. Биринчи икки маъруза таҳлилида биз устознинг фикрларини жуда катта қизиқиш билан тинглаган А.Родлингер билан ҳамкорлик қилдик; шу нуктаи назардан унинг ёрдами бизга жуда фойдали бўлди. Учинчи маъруза нусхаларини қиёслаш ва таҳрир қилиш бўйича ўшандай серҳафсала иш бизлардан биримиз – А.Сеше томонидан бажарилди.

Бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас. Оғзаки нутқнинг, кўпинча, ёзма (китобий) нутқ меъёрларига зид шакли бизга беҳад катта

қийинчиликлар туғдирди. Бунинг устига, дў Соссюр эришилган ютуқлар билан ҳеч қачон чегараланиб қолмайдиган кишилар тоифасига мансуб эди: унинг фикри барча йўналишлар бўйича бирор ўринда ҳам ўзи билан қаршиликка бормай, эркин ривожланганди. Буларнинг барчасини оғзаки баён шаклида чоп этиб бўлмасди: муқаррар такрорлар, ғализликлар, ўзгариб турган таъриф-тавсифлар бундай нашрнинг яхлитлигига путур етказиши мумкин эди. Фақат бир курс маърузаси (айнан қайсиси?) билан чегараланиш эса китобни қолган икки маърузада сочилиб ётган барча бойликлардан мосуво қилган бўлур эди. Ҳатто, энг мукамал ҳисобланган учинчи маъруза ҳам ўзича дў Соссюрнинг назария ва методлари ҳақида тўлиқ тасаввур беролмасди.

Бизга мазмунан ўзига хос ва айрим ғоят янги парчаларни дў Соссюрдан қандай кўринишда қолган бўлса, шундай чоп этишни маслаҳат бердилар; дастлаб, бу фикр бизга ёқди, бироқ тезда бундай қилиш устозимизнинг бутун таълимотини фақат яхлит бутунлик сифатида ҳақиқий қиймат касб этадиган қурилиш қолдиқлари каби бузиб қўйиши мумкинлиги аён бўлди.

Шунинг учун биз нисбатан дадил ва шу билан бирга, ўйлашимизча, нисбатан оқилона ечимда тўхтадик: биз қўл остимизда бўлган барча материаллардан, жумладан, дў Соссюрнинг шахсий қайдларидан фойдаланиб, учинчи маъруза асосида умумлаштиришга ва қайтадан яшашга қарор қилдик. Бу жуда ҳаддан ташқари қийин иш эди, чунки гап мутлақо холис бўлиши керак бўлган қайта тиклаш ҳақида бораётган эди: ҳар бир банд бўйича алоҳида олинган фикрнинг тубига етиб ва бутун тизимга асосланган ҳолда шу фикрни тугал шаклда кўришга, уни турли-туман ифода шакллар ва оғзаки баёнга хос беқарорликдан тозалашга, унинг ўзига тегишли ўринни топиш ва шу билан бирга, барча таркибий қисмларни муаллифнинг мақсадига мос равишда кўришга ҳаракат қилиш, ҳатто, мақсадни нафақат аниқлаш, балки ўйлаб топиш лозим бўлган ҳолатларда ҳам уни (дў Соссюр фикрини) мантиқан изчил тақдим этиш керак эди.

Бу китоб айрим нусхаларни бирлаштириш ва бутунни қайта тиклаш бўйича олиб борилган ишларнинг ҳосиласи ўлароқ юзага

келди ва энди биз уни биров истиҳола билан олимлар доиралари ва тилшуносликнинг барча дўстлари ҳукмига ҳавола этаётирмиз.

Бизнинг асосий мақсадимиз яхлит тасаввур ҳосил қилишга ёрдам бериши мумкин бўлган ҳар қандай нарсани кўздан қочирмай, ўзига хос (оригинал) яхлит асар яратиш эди. Бироқ айнан шунинг учун биз, эҳтимол, икки томондан танқид қилинишимиз мумкин.

Бир томондан, бизга бу «яхлит бутунлик» тўлиқ эмас дейишлари мумкин. Ахир, устозимизнинг ўзи ҳам ҳеч қачон тилшуносликнинг барча бўлимларини қамраб олишга ва уларнинг барчасини ёруғ ранглар билан бир хил ёритишга даъво қилмаганку; истаганда ҳам, буни қилолмасди, қолаверса, мақсади ҳам батамом бошқача эди. Биз у ўзи томонидан ишлаб чиқилган ишларда ҳар қадамда учратадиганимиз, қанча пишиқ бўлса, шунча ранг-баранг тамойилларга асосланиб, ички томонга ва фақат бу тамойилларнинг қўлланиш учун энг қулай имкониятларга эга бўлганда, шунингдек, ўз йўлида ўзларини барбод қилиши мумкин бўлган назарияларга дуч келган ҳолатлардагина энига қараб ишлади.

Айрим фикрларнинг, чунончи, семантиканинг йўл-йўлакай тилга олингани шу билан исботланади. Бироқ бу камчиликлар бизга бутуннинг архитектурони (тузилиши)га путур етказмайдигандек кўринади. «Нутқ тилшунослиги»нинг ҳам ишлаб чиқилгани яққол сезилиб туради. Учинчи маъруза тингловчиларига ваъда қилинган бу боб, шубҳасиз, келгуси маърузаларда фахрли ўринни эгаллаган бўларди; бу ваъданинг бажарилмагани сабаби яхши маълум. Биз тегишли бўлимда хомқолипини базўр ишлаб чиққан дастурга наридани бери қараб чиқиш билан чекландик; бундан ортиғини қилолмадик.

Бошқа томондан, бизга, эҳтимол, Соссюргача ҳам жуда яхши маълум бўлган айрим нарсаларни китобга киритганликда айбашлари мумкин. Бироқ бу қатор кенг мавзуни баён қилишда ҳамма нарсанинг бир хил даражада янги бўлиши мумкин эмас. Ва агар бутунни тушунишда зарур бўлган айрим маълум ҳолатларни киритганимиз учун, наҳотки, айбашсалар? Масалан, фонетик ўзгаришлар ҳақидаги бобда илгари билдирилган маълумотлар

нисбатан тўлиқ шаклда баён қилинган, китобнинг бу бўлимида янги ва қимматли тафсилотлар борлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Мазкур бўлим билан енгил-елпи танишишнинг ўзиёқ китобдан уни чиқариб ташлаш дў Соссюр статик тилшунослик тизимига асос қилиб олган тамойилларни тушунишга салбий таъсир қилган бўларди.

Биз илмий танқид ва, эҳтимол, бу саҳифаларни эълон қилишга розилик бермаслиги мумкин бўлган муаллиф олдидаги бутун масъулиятимизни тўлиқ тушунамиз. Бу масъулиятни биз тўласинча ўз зиммамизга оламиз ва унинг фақат бизнинг зиммамизда бўлишини истаймиз. Танқидчиларимиз устоз билан унинг шарҳловчилари орасида тафовут ўткази олишадими? Агар улар ўз зарбаларини бизнинг бошимизга ёғдирсалар, улардан миннатдор бўлардик: бу зарбаларни биз учун азиз инсонга ағдариш адолатсизлик бўлар эди.

Женева, 1915 йил июль.

Ш.Балли, А.Сеше.

ИККИНЧИ НАШРГА СЎЗБОШИ

Ушбу, иккинчи нашрга биринчи нашрга қараганда жиддий ўзгартишлар киритилган эмас. Ноширлар жузъий тузатишлар билан чегараландилар; уларнинг мақсади – айрим ўринлар таҳририни нисбатан аниқ ва тўғри қилиш эди.

Ш.Б., А.С.

УЧИНЧИ НАШРГА СЎЗБОШИ

Мазкур нашр айрим жузъий тузатишларни эътиборга олмаганда, олдинги нашрни тўлиқ такрорлайди.

Ш.Б., А.С.

К И Р И Ш

1606

ТИЛШУНОСЛИК ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Тил ҳақидаги фан ўзининг ҳақиқий ва ягона объекти нима эканлигини билгунга қадар тараққиётнинг бирин-кетин содир бўлган уч босқичини босиб ўтди.

Бошланиш нуқтаси «Грамматика» деб аталадиган фанга бориб тақалади. Дастлаб юнонларда пайдо бўлган ва кейинчалик, асосан, Францияда гуллаб-яшнаган бу фан мантиққа асосланган бўлиб, тилга нисбатан илмий ва объектив ёндашувдан маҳрум эди: унинг бирдан-бир мақсади тўғри шаклларни нотўғри шакллардан фарқлаш имконини берадиган қоидаларни ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу шеърий, соф кузатишлардан жуда узоқ бир фан эди.

Шундан кейин филология пайдо бўлди. «Филология» мактаби дастлаб Искандарияда юзага келган, бироқ бу термин, 1777 йилда Фридрих Август Вольф томонидан асос солинган ва бизнинг кунларимизгача қўлланиб келинаётган илмий йўналишга нисбатан қўлланади. Тил филологиянинг ягона объекти бўлмай, у ўз олдига, энг аввало, матнларни аниқлаш, шарҳлаш ва тавсифлаш вазифасини қўйди. Бу асосий вазифа адабиёт, ҳаёт, ижтимоий институт ва бошқалар тарихи билан ҳам шуғулланишни тақозо этади. Ҳамма жойда у ўз методини, манбалар танқиди методини қўллайди. Агар у тилшунослик масалалари билан шуғулланадиган бўлса, у ҳолда бунини у турли даврлар матнларини қиёслаш, мазкур муаллифга хос тилни ўрганиш, архаик ёки унча маълум бўлмаган тилларда битилган ёзувларни ўқиш ва тушунтириш учун қилди. Шубҳа йўқки, айнан шундай тадқиқотлар тарихий тилшуносликка кенг йўл очиб берди: Ричлнинг Плавт

ҳақидаги ишлари лингвистика йўналишидаги ишлар шароитида баҳоланиши мумкин. Аммо бу ерда филологик танқид жиддий бир камчиликка эга: унда ёзма тилга нисбатан қулларча содиқлик кучли ва шу боис у жонли тилни унутиб қўяди. Бунинг устига унинг қизиқишлари деярли мутлақо юнон ва рим осори-атиқалари билан чегараланган.

Учинчи даврнинг бошланиши тилларни ўзаро қиёслаш имкониятининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Қиёсий филология ёки, бошқача айтганда, қиёсий грамматика шундай юзага келган. 1816 йилда Франц Балл ўзининг «Санскрит тилида тусланиш тизими ҳақида» асарида санскрит тилини юнон, лотин ва бошқа тиллар билан боғловчи муносабатларни ўрганади. Бироқ бу алоқаларни аниқлаган ва мазкур тилларнинг барчаси бир оилага мансуб деган фаразни айтган киши Балл эмас. Буни аниқлаган ва шундай тахмин билдирган киши инглиз шарқшуноси Уильям Жоунздор (1746 – 1794). Аммо айрим тарқоқ ва ўзаро боғланмаган фикрлар гўё 1816 йилга келиб, бу ҳолат ҳамма томонидан эътироф этилган эди дейиш учун етарли эмас. Бинобарин, Баллнинг хизмати санскрит тилининг Европа ва Осиёнинг айрим тиллари билан қардошлигини кашф этганлигида эмас, балки предмети қардош тиллар муносабатларини ўзаро қиёслаб ўрганиш бўлган мустақил фанни яратиш имконини биринчилардан бўлиб тушунганлигидир. Бир тилни бошқа тил асосида таҳлил қилиш, бир тилга хос шаклларни бошқа тилга хос шакллар билан тушунтириш – Балл фанга олиб кирган янгилик эди. Санскрит кашф этилмаганда, Балл ўз фанини ярата олмаган (бунинг устига, шундай қисқа фурсатда) бўларди. Балл тадқиқотлари базаси айнан юнон ва лотин тиллари билан бир қаторда, ахборотнинг учинчи манбаи – санскрит кашф этилганлиги туфайли кенгайди ва қарор топди. Бу имконият санскрит тилида у билан қиёсланадиган тилларни ойдинлаштирадиган мутлақо ижобий ҳолатларнинг мавжудлиги билан янада кенгайди. Бу фикрни биргина мисол билан асослашга ҳаракат қиламиз. Агар лотинча *genus (genus, generis, genera, generum* ва ш.к.) ва юнонча *génos, (génos, géneos, génei, génca,*

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/oz/asar/3314> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/3314> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию можно
найти на сайте <https://kitobxon.com/ru/asar/3314>